

Henryk Waszkowski

Polskie Towarzystwo Walki z Kalectwem
Społeczna Rada Naukowa TWK

Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rozwoju rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce¹

Streszczenie

Celem publikacji jest ukazanie rozwoju spółdzielczości inwalidów, dorobku naukowego, gospodarczego i społecznego oraz zatrudnienia osób niepełnosprawnych na tle uwarunkowań społeczno-politycznych i gospodarczych w latach 1944–2015. Główną siłą sprawczą jej dynamicznego rozwoju było zastosowanie teorii w praktyce, powstałej dzięki współpracy naukowej z Polskim Towarzystwem Walki z Kalectwem (TWK), które wówczas skupiało kwiat nauki polskiej, tworząc kompleksową rehabilitację opartą na modelowych zakładach pracy chronionej, szerokim procesie szkolenia i przygotowania osób niepełnosprawnych do podjęcia pracy, rehabilitacji medycznej, działalności społeczno-kulturalnej, roli wychowania fizycznego i rodzącego się sportu osób z niepełnosprawnościami oraz integracji społecznej i środowiskowej. Tworzenie miejsc pracy dla osób niepełnosprawnych jest złożone i trudne. Dyskusja nad nowym modelem systemowych rozwiązań utknęła w martwym punkcie. Nie osiągnięto oczekiwanych rezultatów przekładających się na wzrost zatrudnienia osób z niepełnosprawnością, pomimo zwiększonych nakładów finansowych na ten cel. Czy spółdzielczość inwalidów może zatem stanowić atrakcyjną i efektywną formę samoorganizacji oraz realizacji gospodarczo-społecznych celów rehabilitacji w ramach zrównoważonego rozwoju i modelu gospodarki społecznej?

Słowa kluczowe: ruch spółdzielczości inwalidów, rehabilitacja zawodowa i społeczna, polski model rehabilitacji, praca chroniona, sport osób z niepełnosprawnościami

The disabled cooperative movement and its meaning for the development of the rehabilitation of disabled people in Poland

Abstract

The aim of the publication was to present the development the disabled cooperative movement, it's academic, social and economic achievements and employing disabled people in relation to sociopolitical and economic conditions in 1944–2015 years. Putting the theory into practice was the main driving force of its rapid development, which was born from the scientific cooperation with the Polish Society of the Fight against the Disability (TWK). It concentrated the finest of the Polish academic researchers, creating the complex rehabilitation system leaning against supported employment

enterprises, wide training and preparing to work process, medical rehabilitation, social-cultural activities, role of the physical education and sport and of social integration. Creating places of employment for disabled persons is complex and difficult. We do not reach expected results in increasing employment of disabled people, in spite of increased expenses for this purpose. Can the disabled cooperative movement be the attractive and effective form of the disabled self-organization and the achievement of the rehabilitation goals, also economic-social rehabilitation in frames of the sustainable development and the model of the social economy?

Key words: disabled cooperative movement, social and vocational rehabilitation, Polish rehabilitation model, supported work, sport of people with disabilities

Wstęp

Celem niniejszej publikacji było podjęcie próby uratowania od zapomnienia twórczości polskiej spółdzielczości inwalidów: pokazanie jej rozwoju, dorobku naukowego, gospodarczego i społecznego oraz zatrudnienia osób niepełnosprawnych na tle uwarunkowań społeczno-politycznych i gospodarczych w latach 1944–2015.

Osoby z niepełnosprawnością przez wieki były spychane na margines życia społecznego i uważane za gorszą mniejszość w stosunku do pełnosprawnej większości. Współcześnie przyjmuje się, że stanowią one największą mniejszość na świecie. Cechą charakterystyczną współczesnej cywilizacji jest rosąca liczba osób z niepełnosprawnością². Niepełnosprawność już w czasach starożytnych była wyzwaniem dla człowieka i zadaniem dla poszczególnych rządów, niejednoznacznym, a przez to problematycznym w interpretacji.

Rozwój ruchu spółdzielczości inwalidów jest rozpatrywany z uwzględnieniem zagadnień: kształcenia, zatrudnienia, medyczno-rehabilitacyjnych, socjalnych, społeczno-wychowawczych, kulturalnych, bezrobocia oraz polityki społecznej wobec osób z niepełnosprawnością. Całość opracowania opiera się na przykładzie teorii i praktyki tworzonego modelu spółdzielczości inwalidów przez osobistą pracę w spółdzielczych formach gospodarowania. Zakres analizy i diagnozy jest różny, dotyczy całościowo problemów życia i pracy w środowisku lokalnym, poczynając od kształcenia, form i metod rehabilitacji, kończąc na zatrudnieniu w działalności kulturalnej i sportowej. W znacznym zakresie publikacja ma charakter historyczny.

Niniejsza monografia nie wyczerpuje ujęcia wszystkich aspektów tak szerokiego tematu, zarówno z perspektywy czasowej, jak i zmieniających się uwarunkowań. Stanowi jednak zwarte i bogato udokumentowane kompendium wiedzy jakże dynamicznego, unikatowego ruchu spółdzielczego, innowacyjnego, sprawnego i prostego w realizacji systemu finansowania i zatrudniania osób niepełnosprawnych. Monografia jest skierowana do spółdzielców, zakładów pracy chronionej, warsztatów terapii zajęciowej, zakładów aktywności zawodowej,

spółdzielni socjalnych, pracodawców, niepełnosprawnych sportowców, naukowców, studentów, urzędów, samorządowców i osób zajmujących się polityką społeczną wobec społeczności z niepełnosprawnościami.

Pierwsze spółdzielnie inwalidów

Zorganizowana spółdzielczość powstała w Europie w połowie XIX w. jako ruch samoobrony i samopomocy uboższych grup społecznych wobec negatywnych dla nich skutków rozwijającego się kapitalizmu. Od stuleci we wszystkich społecznościach niezamożnych i biednych powstawały formy spółdzielcze, które wywodziły się z tradycji współdziałania gospodarczego i wzajemnej pomocy pojawiającej się w razie potrzeb i zagrożeń. Twórcy ruchów spółdzielczych wywodzili swoje działania z trzech wielkich prądów ideowych, popularnych w tamtej epoce: socjalizmu, liberalizmu i solidaryzmu chrześcijańskiego. Za pierwszą spółdzielnię na świecie uważa się powstałą w 1844 r. spółdzielnię spożywców Roczdelskie Stowarzyszenie Sprawiedliwych Pionierów. W Polsce prekursorem spółdzielczości stał się Stanisław Staszic (1755–1826), przedstawiciel solidaryzmu chrześcijańskiego, pisarz, czołowy reformator polskiego oświecenia, który w 1816 r. założył Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze Ratowania się Wspólnie w Nieszczęściach. Jednym z pionierów ruchu spółdzielczego był Edward Abramowski (1868–1918), filozof samoorganizacji społecznej i socjalista, którego krytyka państwowości była protestem przeciwko ówczesnym warunkom politycznym na ziemiach polskich. Spółdzielczość ma nie tylko charakter ekonomiczny, lecz jest ruchem społecznym propagującym współdziałanie i ideę braterstwa³.

Spółdzielnie inwalidów zaczęły powstawać tuż po zakończeniu I wojny światowej, a największy ich rozwój nastąpił po II wojnie światowej. Był to ruch samoobrony i samopomocy, ukierunkowany na polepszenie bytu inwalidów wojennych i ofiar biedy powojennej. Nie wszyscy niepełnosprawni, a zwłaszcza ci ze znaczną niepełnosprawnością, mieli możliwość uzyskania odpowiedniej pracy w zwykłych zakładach. Nie istniało wsparcie socjalne, powojenne państwo było biedne. Spółdzielnie inwalidów stały się miejscem rozwiązywania problemów zatrudnienia przez własny udział w organizowaniu i pracy w zakładach spółdzielczych. Spółdzielcza forma aktywizacji zawodowej sprawdziła się jako skuteczna, innowacyjna i wielokierunkowa metoda zatrudnienia osób ze znaczną niepełnosprawnością, która wprowadzała pionierskie formy, takie jak: zatrudnienie chronione, powołanie przychodni, służby rehabilitacyjnej i socjalnej, własnej placówki naukowej – Zakładu Badawczego Związku Spółdzielni Inwalidów (ZSI). Wielkim osiągnięciem było zbudowanie Polskiej Szkoły Rehabilitacji w latach 60. XX w. przez teoretyków TWK (Dega, Hulek), opartej na praktycznym zastosowaniu w spółdzielczości inwalidów zasady kompleksowego i zespołowego działania wobec osób ze złożoną i znaczną niepełnosprawnością. Zasadę tę wspierało wiele narzędzi

pomocniczości uzupełniającej w aspekcie bezrobocia, wyjścia z niezamożności i problemów życia w środowisku lokalnym. Wydajny i efektywny system wspierania rozwoju spółdzielczości inwalidów zabezpieczały fundusze: rehabilitacyjny, socjalny, samorządowy, fundusz ochrony pracy, zakładowy fundusz mieszkaniowy, fundusz inwestycyjny i fundusz postępu technicznego. Wieloletnie doświadczenia spółdzielczości inwalidów posłużyły w powszechnym tworzeniu zakładów pracy chronionej, metod przygotowania do pracy osób z niepełnosprawnością, powołania PFRON-u oraz narodzin sportu wyczynowego i odkrywczych możliwości artystycznych osób z cięższymi i złożonymi niepełnosprawnościami.

W Polsce za początek zorganizowanej spółdzielczości inwalidów uważa się powstanie Centrali Spółdzielni Inwalidów (CSI) w 1949 r. Natomiast za początek powstania w pełni zorganizowanej spółdzielni inwalidów przyjmuje się założenie w 1944 r. pierwszej w Polsce po wyzwoleniu Spółdzielni Inwalidów „Świt” w Warszawie.

W Polsce spółdzielczość inwalidów rozwinęła się do niespotykanych w innych krajach rozmiarów. Stworzyła system kompleksowej rehabilitacji osób z niepełnosprawnością, szczególnie tych ze zwiększonymi jej odmianami. Stanowiła ona istotny element polskiego modelu rehabilitacji, który zyskał duże uznanie na arenie międzynarodowej. Były to zakłady organizowane i prowadzone przez samych niepełnosprawnych na zasadach spółdzielczych.

Rehabilitacja zawodowa osób niepełnosprawnych w spółdzielczych formach gospodarowania

Po II wojnie światowej nastąpił gwałtowny rozwój rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia inwalidów w naszym kraju. Czołowi eksperci rehabilitacji, A. Hulek i J. Kirenko, formułują zasady rehabilitacji zawodowej, w myśl których każda osoba niepełnosprawna obok doznanych strat zdrowotnych i ograniczeń zachowuje określone funkcje i sprawności, a także nabyte umiejętności oraz dysponuje pewnymi możliwościami kompensacyjnymi i rozwojowymi, dzięki czemu ma możliwość nabycia nowych umiejętności zawodowych. Zbieżność zachowanych funkcji i sprawności oraz nabycia nowych umiejętności zawodowych jest podstawową zasadą efektywnego wykonywania pracy przez osobę niepełnosprawną. Żadna praca nie wymaga od osoby niepełnosprawnej wykorzystania wszystkich funkcji i sprawności organizmu.

Spółdzielnie inwalidów stanowiły od samego początku jedną z charakterystycznych cech tworzącego się polskiego modelu rehabilitacji, łącząc cele gospodarcze z celami rehabilitacyjnymi. Były one dobrowolnym i samorządnym zrzeszaniem się osób niepełnosprawnych, mającym na celu prowadzenie działalności gospodarczej w oparciu o osobistą pracę członków. Równorzędny cel spółdzielni to prowadzenie działalności rehabilitacyjnej, socjalnej i kulturalno-oświatowej.

Już w 1968 r. liczba zakładów pracy chronionej wynosiła 190; pracowało w nich 12 164 niepełnosprawnych. W 1974 r. liczba tych zakładów wzrosła do 320, a zatrudnienie do około 25 000 osób niepełnosprawnych⁴. Szeroko stosowaną formą zatrudnienia w spółdzielczości inwalidów była praca nakładcza, zwana również chałupnictwem. Polegała ona na wykonywaniu przez zatrudnionego inwalidę ustalonych przez spółdzielnię zadań zawodowych w swoim domu, w dowolnie wybranym czasie, często przy pomocy członków rodziny. Praca nakładcza była przeznaczona dla osób z cięższymi niepełnosprawnościami, które nie miały możliwości zatrudnienia w zwykłym zakładzie spółdzielczym i wymagały stałej opieki, doświadczały trudności w dojazdach do pracy. W latach 70. spółdzielnie inwalidów zatrudniały około 40 000 nakładców, co stanowiło 35% wszystkich zatrudnionych inwalidów⁵.

Do pracy w spółdzielniach trafiały osoby z różnymi rodzajami i stopniami niepełnosprawności oraz z różnym stopniem przygotowania do pracy, wymagające specjalistycznej i kompleksowej oceny zdolności do pracy, a także porad zawodowych. Dla tego celu zostały powołane przy wojewódzkich i okręgowych związkach spółdzielni inwalidów poradnie rehabilitacji zawodowej. Do ich zadań należało: udzielanie pomocy spółdzielniom w realizacji podstawowych zadań z zakresu rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia inwalidów, zapewnianie osobom z niepełnosprawnością właściwego doboru zawodu i stanowiska pracy w spółdzielniach inwalidów. Na koniec 1968 r. funkcjonowało 17 poradni zatrudniających 144 pracowników⁶. Było to poradnictwo ukierunkowane nie tylko na same osoby niepełnosprawne, ale i na personel spółdzielni, który nie zawsze potrafił sobie poradzić ze złożonymi problemami zawodowymi inwalidów pragnących podjąć pracę.

Zgodnie z uchwałą z 1973 r. spółdzielczość inwalidów była zobowiązana również do organizowania różnych form szkolenia zawodowego dla osób zatrudnionych, zwłaszcza dla młodych pracowników⁷. Wielu niepełnosprawnych zgłaszających się do spółdzielni nie miało bowiem żadnego przygotowania i doświadczenia zawodowego, wymagali więc odpowiedniego przeszkolenia. Obejmowało ono przyuczenie do wykonywania określonych zadań zawodowych lub praktycznej nauki zawodu. Podstawową formą przygotowania osób z niepełnosprawnością do pracy w spółdzielniach inwalidów było szkolenie przywarsztatowe. Miało ono na celu przyuczenie do wykonywania określonej liczby zadań zawodowych, nauki określonego zawodu lub podnoszenia kwalifikacji. Tą formą szkolenia obejmowano rocznie około 20 000 osób niepełnosprawnych. Inne formy przygotowania do pracy inwalidów to prowadzenie kursów zawodowych w oderwaniu od pracy. Były one organizowane w Ośrodkach Szkolenia Związku Spółdzielni Inwalidów. Głównym celem tej formy szkolenia było zdobywanie i podnoszenie kwalifikacji zawodowych pracowników, np. czeladnika lub mistrza w niektórych zawodach. Związek prowadził także przyzakładowe szkoły zawodowe dla młodych inwalidów bez przygotowania zawodowego. Miały one takie same uprawnienia, jak szkoły

zawodowe prowadzone w ramach powszechnego systemu. Szkoliły one młodych inwalidów w takich kierunkach, jak: mechaniczny, elektroniczny, poligraficzny, odzieżowy, włókienniczy, skórzany, chemiczny, drzewny i spożywczy. W latach 70. XX w. w 10 szkołach uczyło się około 1000 niepełnosprawnych uczniów⁸.

W 1968 r. Związek zaczął organizować w spółdzielniach rehabilitację podstawową dla osób niepełnosprawnych, które obok przygotowania do pracy wymagały systematycznych usług z zakresu usprawnienia fizycznego i psychicznego oraz społecznego funkcjonowania w spółdzielni. Byli to przede wszystkim niepełnosprawni, którzy: nigdy nie pracowali i nie mieli żadnego doświadczenia zawodowego, podejmowali zatrudnienie po dłuższym okresie bierności zawodowej lub utracili umiejętność wykonywania pracy i funkcjonowania w sytuacjach zawodowych.

Kierując się zasadą rehabilitacji kompleksowej, spółdzielczość inwalidów starała się zapewnić zatrudnionym niepełnosprawnym szereg usług medycznych, rehabilitacyjnych i socjalnych. Były to zadania przychodni rehabilitacyjnych w spółdzielniach. W 1974 r. działało około 300 przychodni przyzakładowych i 85 przychodni międzyzakładowych obsługujących pracowników kilku spółdzielni. W zakresie ochrony zdrowia działalność przychodni koncentrowała się na: profilaktyce, mającej na celu zapobieganie pogłębianiu się niepełnosprawności oraz wystąpieniu dodatkowych schorzeń i uszkodzeń organizmu, leczeniu ukierunkowanym na rodzaj niepełnosprawności lub schorzenia. Była to rehabilitacja lecznicza obejmująca takie zabiegi, jak kinezyterapia i fizykoterapia. W celu realizacji tych zadań spółdzielnie zatrudniały około 1000 lekarzy różnych specjalności w pełnym i niepełnym wymiarze godzin, około 1000 pielęgniarek, w tym również pielęgniarek środowiskowych obsługujących spółdzielców wykonujących swoją pracę w domu (chałupników), a także magistrów wychowania fizycznego, fizjoterapeutów, masażystów i innych pracowników realizujących program opieki zdrowotnej⁹.

Innym zadaniem poradni było udzielanie zatrudnionym osobom niepełnosprawnym pomocy psychologicznej i społecznej w przystosowaniu się do niepełnosprawności, akceptowaniu jej skutków, aktywnym włączeniu się w proces rehabilitacji oraz w życie społeczne w swoim środowisku. Obejmowała ona także dokonywanie wszelkich koniecznych adaptacji w domu pracownika, aby umożliwić mu wygodne i bezpieczne funkcjonowanie w swoim miejscu zamieszkania¹⁰. Dla realizacji tych celów w 1974 r. przychodnie zatrudniały 80 psychologów, których zadaniem było rozwiązywanie psychicznych problemów zatrudnionych inwalidów przez stosowanie poradnictwa psychologicznego i psychoterapii. Ponadto zatrudniały one 500 asystentów socjalnych przygotowanych do pracy z osobami niepełnosprawnymi i do zajmowania się problemami socjalnymi zatrudnionych inwalidów¹¹. Dodatkowo niepełnosprawni zatrudnieni w spółdzielniach mieli możliwość wyjazdu do ośrodków rehabilitacyjno-wypoczynkowych na specjalnie

organizowane turnusy rehabilitacyjne lub na urlopy. Koszty działalności socjalno-rehabilitacyjnej były pokrywane z funduszu rehabilitacji inwalidów oraz funduszu socjalnego.

Szeroko rozwijająca się działalność spółdzielczości inwalidów wymagała podbudowy naukowej. W tym celu w 1957 r. został powołany Centralny Ośrodek Badawczo-Rozwojowy ZSI, zajmujący się głównie badaniami technicznymi. Do jego zadań należało przede wszystkim projektowanie i wykonywanie prototypów sprzętu rehabilitacyjnego, projektowanie i adaptowanie stanowisk pracy dla różnych kategorii inwalidów oraz specyficznych stanowisk pracy dla indywidualnych pracowników niepełnosprawnych. Poziom techniczny i jakość wykonywanego sprzętu odbiegały od standardów europejskich, ale spełniały ważną rolę w zaopatrzeniu w podstawowy sprzęt rehabilitacyjny, wózki inwalidzkie, protezy, ortozy i oprzyrządowanie stanowisk pracy. W 1960 r. został powołany dodatkowo Zakład Badawczy Związku Spółdzielni Inwalidów, który w 1981 r. zmienił swoją nazwę na Zakład Badań Rehabilitacji Społecznej i Zawodowej. Jego głównym zadaniem było prowadzenie badań naukowych, zbieranie materiałów i informacji dotyczących rehabilitacji oraz zatrudnienia inwalidów dla potrzeb pracowników spółdzielni i innych osób pracujących w tej dziedzinie¹².

Polski model rehabilitacji, a szczególnie rozwiązywanie problemów zawodowych osób niepełnosprawnych przez organizację specjalnych spółdzielczych zakładów pracy, zyskał duże uznanie na arenie międzynarodowej. Związek Spółdzielni Inwalidów stał się przedmiotem zainteresowania Międzynarodowej Organizacji Pracy (MOP). Dowodem tego było powierzenie mu w 1974 r. i w 1977 r. zorganizowania trzytygodniowych seminariów na temat *Spółdzielnie inwalidów: organizacja i rozwój*, przeznaczonych dla przedstawicieli krajów azjatyckich. Ich celem było zapoznanie uczestników z polskim modelem rozwiązywania problemu zatrudnienia inwalidów w formie przedsiębiorstw spółdzielczych. Wynikiem tych seminariów było wydanie po angielsku przez MOP publikacji pt. *Spółdzielnie inwalidów: organizacja i rozwój*¹³. Stanowiła ona rodzaj podręcznika dla państw członkowskich MOP, które chciały w swoich krajach wprowadzić tę formę zatrudniania inwalidów. Następnie należy wymienić dwutygodniowe Europejskie Seminarium MOP na temat: *Praca dla osób niepełnosprawnych: rehabilitacja zawodowa i stwarzanie możliwości zatrudnienia*, zorganizowane w 1979 r. w Polsce i Szwecji, gdzie prezentowano głównie zatrudnienie osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy. W ten sposób uczestnicy seminarium, prawie ze wszystkich krajów europejskich, mieli możliwość porównania obu systemów. Jego wynikiem była publikacja MOP pod takim samym tytułem, jak seminarium. Trzeba wspomnieć, że po tym seminarium rząd szwedzki powołał w 1980 r. podobną do Centralnego Związku Spółdzielni Inwalidów organizację SAMHALL, której głównym zadaniem było urządzenie specjalnych zakładów pracy dla inwalidów na wzór polskich spółdzielni inwalidów¹⁴.

Zatrudnienie chronione w spółdzielniach inwalidów było oparte na ujednolitej wiedzy pozyskanej z szeregu konferencji i seminariów międzynarodowych, Narodowego Stowarzyszenia Zakładów Pracy Chronionej, Programów Pracy Domowej w USA i Międzynarodowego Towarzystwa Rehabilitacji Inwalidów (ISRDI), przy przystosowaniu różnorodnych form dostosowanych do lokalnych warunków społeczno-gospodarczych naszego kraju¹⁵. Już w 1968 r. liczba zakładów pracy chronionej wynosiła 190. Pracowało w nich 12 320 niepełnosprawnych. Do 1974 r. liczba ta wzrosła do 320, a zatrudnienie do 25 000 niepełnosprawnych¹⁶.

Duże znaczenie dla rozwoju zatrudnienia na otwartym rynku pracy miało Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1967 r. w sprawie planowego zatrudnienia inwalidów, które wytyczyło podstawowe kierunki działań na otwartym rynku pracy. Zobowiązało zwykle zakłady pracy do zatrudniania osób niepełnosprawnych i prowadzenia ośrodków rehabilitacji przemysłowej. Zakłady pracy zostały zobligowane do typowania i zgłaszania stanowisk pracy odpowiednich do zatrudnienia osób niepełnosprawnych, ale też do organizowania i dostosowywania stanowisk pracy w swoim zakładzie, zapewnienia szczególnej opieki rehabilitacyjnej i socjalnej przez przemysłową służbę zdrowia. Wówczas utrwaliła się nazwa *rehabilitacja przemysłowa*¹⁷.

W latach 70. ubiegłego wieku z inicjatywy prezesów Zarządu Głównego TWK, profesorów W. Degi i A. Hulka, powstał projekt powołania przez Sejm Centralnego Funduszu Rehabilitacji, wzorowanego na doświadczeniach funduszu rehabilitacji inwalidów w spółdzielniach inwalidów. Inicjatywy TWK spowodowały, że w Sejmie powstał Zespół ds. Osób Niepełnosprawnych. W Zarządzie Głównym TWK wypracowano projekt zagadnień, które miały być uregulowane najwyższym aktem prawnym. W tekście przesłanym przez ZG TWK do Sejmu główne problemy do uregulowania ustawowego sformułowano następująco:

1. Utworzenie Centralnego Funduszu Rehabilitacyjnego, którego dochody pochodziłyby z obowiązkowych odpisów za uchylanie się od obowiązku zatrudniania inwalidów, karnych opłat zakładów pracy z tytułu wypadków przy pracy, w wyniku których pracownik został inwalidą, oraz z dotacji z budżetu państwa, natomiast pozyskane środki byłyby przeznaczone na dotacje dla zakładów na tworzenie specjalnych stanowisk pracy chronionej, poradnictwo zawodowe i przekwalifikowanie osób, które w wyniku inwalidztwa nie mogą powrócić do pracy. Część środków miała być przeznaczona na wspomaganie rozwiązań ułatwiających przemieszczanie się osób z trudnościami lokomocyjnymi w ramach likwidacji barier architektonicznych i komunikacyjnych.
2. Zobowiązanie wszystkich (bez wyjątku) pracodawców do zatrudniania określonej procentowo w stosunku do załogi liczby inwalidów.
3. Rozdzielenie orzecznictwa o inwalidztwie biologicznym od orzecznictwa do spraw zaopatrzenia rentowego.

4. Ustawowe określenie zakresu zaopatrzenia inwalidów w sprzęt ortopedyczno-rehabilitacyjny i środki pomocnicze, ze szczególnym uwzględnieniem zaopatrzenia dzieci niepełnosprawnych.
5. Komunikacja publiczna i indywidualna inwalidów, ze szczególnym uwzględnieniem inwalidów narządu ruchu.
6. Szkolnictwo integracyjne z zapewnieniem systemowego wsparcia dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnej.
7. Ustanowienie urzędu odpowiedzialnego za całokształt problematyki dotyczącej osób niepełnosprawnych w postaci pełnomocnika rządu umocowanego przy premierze i posiadającego prawo koordynacji działań poszczególnych ministerstw i urzędów centralnych¹⁸.

W miarę rozwoju i przebiegu rehabilitacji zawodowej w spółdzielczości inwalidów praktyka wyodrębniła cztery etapy: poradnictwo zawodowe oparte o kompleksową ocenę zdolności do pracy, której efektem jest dobór odpowiedniego zawodu, przygotowanie do pracy w drodze odpowiedniego kształcenia zawodowego, nauki zawodu, przyuczenia do pracy na nowym stanowisku, skierowanie do odpowiedniego zakładu pracy i zatrudnienie, zapewnienie opieki rehabilitacyjnej i socjalnej.

W 1967 r. spółdzielczość inwalidów poczyniła następny krok, wzbogacając system zatrudniania o rehabilitację podstawową dla inwalidów ze znaczną niepełnosprawnością, którzy nigdy nie pracowali i nie mieli żadnego doświadczenia zawodowego, utracili umiejętności wykonywania pracy lub podejmowali zatrudnienie po dłuższym okresie bierności zawodowej. Okres rehabilitacji podstawowej trwał trzy miesiące, w uzasadnionych przypadkach mógł być przedłużony za zgodą terenowego związku do sześciu, a za zgodą ZSI – do 24 miesięcy. Czas pracy stopniowo wzrastał, od 4 godzin w pierwszym okresie do 8 godzin dziennie, a w soboty do 6 godzin. Był to wstępny okres zatrudnienia polegający na ocenie przydatności do pracy, doborze najlepszego rodzaju stanowiska pracy, przyuczeniu do wykonywania czynności zawodowych i przystosowaniu do warunków pracy. Główną rolę pełnił zespół rehabilitacyjny na podstawie szczegółowego programu rehabilitacji.

Warunkiem pomyślnej, skoordynowanej i pełnej realizacji zadań w sferze rehabilitacji w spółdzielniach inwalidów było utworzenie w latach 60. ubiegłego wieku wydzielonych pionów w strukturze organizacyjnej spółdzielczości inwalidów, poczynając od zarządu ZSI, przez terenowe związki spółdzielni, do spółdzielni włącznie, zwanej również służbą rehabilitacyjną. Byli to: lekarze, pielęgniarki, asystenci socjalni, fizjoterapeuci, laboranci medyczni, psychologzy, pedagodzy, lektorzy niewidomych, instruktorzy wychowania fizycznego, instruktorzy ds. kulturalno-oświatowych. Głównym filarem zapewniającym pełną realizację kompleksowego programu rehabilitacji w spółdzielczości inwalidów był fundusz rehabilitacji funkcjonujący na trzech płaszczyznach: Centralnego Związku,

regionalnych związków i spółdzielni. Był to swoisty i sprawny system finansowy wspierający zarówno szeroki proces rehabilitacji, jak i duży zakres świadczeń i pomocy dla niepełnosprawnych spółdzielców.

Jak pisze J. Kirenko, na rynku pracy zachodzą zmiany związane z globalizacją gospodarki rynkowej, rozwojem nowych technologii informacyjnych i procesami demograficznymi. Weszliśmy w erę społeczeństwa informacyjnego, w którym ubywa pracy w dotychczasowym rozumieniu i rosną wymagania pracodawców¹⁹. Stan ten jest szczególnym problemem w skutecznym i efektywnym funkcjonowaniu rynku pracy chronionej dla osób niepełnosprawnych i przystosowaniu się do pracy w nietypowych formach zatrudnienia. Aktywność zawodową osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym, ekonomicznym (tj. 18–59/64) za 2015 r. charakteryzuje: wskaźnik aktywności zawodowej utrzymujący się na poziomie 25,9%, wskaźnik zatrudnienia 22,5%, stopa bezrobocia 13,1%. Najczęstszą przyczyną niepełnosprawności są schorzenia układu krążenia, narządów ruchu oraz neurologiczne. Relatywnie niższy jest udział procentowy osób z uszkodzeniami narządu wzroku i słuchu, który dotyczy tysięcy osób o obniżonej sprawności w codziennym funkcjonowaniu, a zatem wymagających szczególnego podejścia w edukacji, na rynku pracy i w życiu codziennym²⁰.

Rola i znaczenie działalności kulturalno-oświatowej i społeczno-wychowawczej osób niepełnosprawnych w spółdzielniach inwalidów

Działalność społeczno-wychowawcza w spółdzielniach inwalidów stanowiła podstawowy element rehabilitacji społecznej. Była skuteczną płaszczyzną budowania możliwości twórczych osób z niepełnosprawnością w odkrywaniu wielu talentów z dziedziny malarstwa, poezji i literatury, zespołów pieśni i tańca. Jej pionierska rola włożyła znaczący wkład w rozwój i upowszechnienie form oraz kierunków twórczości artystycznej i kulturalnej w Polsce, wychodząc z kręgu środowiska spółdzielczego, a nawet poza granice kraju. Miała niewątpliwy wpływ na podniesienie poziomu wiedzy osobistej i pozytywny walor rehabilitacyjny. Była dobrą szkołą życia, sposobem wyjścia z izolacji i zakamarków biedy.

Art. 181a §1 Prawa spółdzielczego określa, iż „Przedmiotem działalności spółdzielni inwalidów i spółdzielni niewidomych jest zawodowa i społeczna rehabilitacja inwalidów i niewidomych przez pracę w prowadzonym wspólnie przedsiębiorstwie”²¹. W szczytowym okresie rozwoju spółdzielczości inwalidów organizowano ogólnopolskie przeglądy amatorskich zespołów artystycznych, konkursy recytatorskie, wystawy twórczości plastycznej, warsztaty teatralne, literackie, plenery plastyczne, fotograficzne, zloty młodzieży oraz „spartakiady inwalidów” połączone z przeglądami zespołów artystycznych. W 1972 r. Regionalny Związek Spółdzielni Inwalidów (RZSI) we Wrocławiu powołał Międzyspółdzielniiany Ośrodek Kultury „Agora”,

pełniący rolę organizatora i koordynatora pracy kulturalno-oświatowej w spółdzielniach Dolnego Śląska. W 1975 r. w Zgorzelcu odbył się pierwszy Krajowy Przegląd Zespołów Artystycznych Spółdzielni Inwalidów. RZSI Rzeszów co rok organizował Przegląd Zespołów Artystycznych Spółdzielni Inwalidów. W 12. spółdzielniach działało 15 zespołów artystycznych, w tym siedem młodzieżowych. Szczególnie dużą popularnością, nie tylko w regionie, cieszyła się Kapela Ludowa „Dziadki” Międzywojewódzkiej Usługowej Spółdzielni Inwalidów w Krośnie (MUSI). Uczestniczyła ona w ogólnopolskim Przeglądzie Kapel w Kazimierzu n. Wisłą. Jednym z niewielu w kraju był Zespół Tańca i Pantomimy Głuchych przy RZSI w Krakowie. W Spółdzielni Inwalidów „Elremet” w Białej Podlaskiej wysoki poziom artystyczny prezentował Zespół Pieśni i Tańca, który faktycznie był reprezentacyjnym zespołem spółdzielczości inwalidów. W 1991 r. z powodu trudnej sytuacji finansowej spółdzielni zespół rozwiązano, a stroje odkupiły Cepelia i domy kultury. Wysoki poziom artystyczny osiągnął zespół folklorystyczny „Kwiaty Akropolu” ze Spółdzielni Inwalidów „Delta” w Zgorzelcu, który zdobył nagrodę Ministra Kultury i Sztuki²². Główną bazę prowadzenia działalności kulturalnej stanowiło np. w 1985 r. 177 świetlic i 26 klubów spółdzielczych i międzyspółdzielnianych. Spółdzielnie, które nie posiadały świetlic czy klubów, w dużej mierze korzystały z miejskich domów kultury, a także z innych jednostek spółdzielczości mieszkaniowej lub lokalnych zakładów pracy²³.

Szczególną aktywność inspiratorską i organizacyjną wykazały regionalne związki. Odbył się szereg cyklicznych imprez o charakterze ogólnopolskim i regionalnym. Przykładowo Regionalny Związek Spółdzielni Inwalidów w Gdańsku organizował Ogólnopolskie Konkursy Recytatorskie (8), RZSI w Katowicach – Przeglądy Amatorskiej Twórczości Plastycznej, RZSI w Lublinie i Rzeszowie Międzyregionalne Przeglądy Amatorskich Zespołów Artystycznych Spółdzielczości Inwalidów (Łańcut, Okuninka), RZSI w Poznaniu Poznańskie Spotkania Artystyczne, gdzie swój dorobek prezentowały teatry poezji, teatry jednego aktora, estrada poetycka, wykonawcy poezji śpiewanej oraz literaci z dziedziny poezji, prozy i satyry. We wrześniu 1983 r. w Poznaniu powstał Teatr Poezji RZSI, skupiając recytatorów, poetów i pisarzy ze spółdzielni inwalidów zrzeszonych w związku. Prezentowany był na antenie Polskiego Radia w słuchowisku poetyckim „Zawsze jest jutro” oraz w TV w barwnym reportażu pt. „Dla ludzi wrażliwych”²⁴. W 1985 r. w Spółdzielczym Klubie Inwalidy RZSI w Rzeszowie miała miejsce wystawa prac 15. członków Klubu Plastików Nieprofesjonalnych „Równość”. Plonem pobytu na plenerze w Solinie było 60 prac malarskich, kilka rzeźb i korzenioplastyka. Trzydziestu twórców z Polski południowo-wschodniej prezentowało swoje prace z dziedziny malarstwa, grafiki, rysunku, rzeźby i haftu artystycznego. W lipcu 1985 r. RZSI w Rzeszowie zorganizował ogólnopolską wystawę prac osób niepełnosprawnych w Klubie Otwartych Serc. Zaprezentowano prace 21 osób ze znaczną niepełnosprawnością z całej Polski z dziedziny malarstwa, rysunku, rzeźby, drzeworytu, linorytu, korzenioplastyki, robótek ręcznych.

W zakresie wybitnych dokonań twórczych w dziedzinie poezji i malarstwa wśród osób ze znaczną niepełnosprawnością wymienić należy Janusza Kirenkę. Jak napisał w haiku *Tetraplegik Wykonał piękny skok Do płytkiej wody Co mu zostało zapamiętane*. Sensem swojego życia uczynił problemy niepełnosprawności²⁵. Zaczynał od malowania ikon, później przeszedł do pejzaży, w których, jak sam stwierdza, potrzebował więcej swobody i śmiałości: „Chciałem się wyzwolić od sztywnych kanonów ikon, poeksperymentować kolorami. Sztuka jest dla mnie chęcią przeżycia czegoś innego, co jest moje prywatne i co mógłbym przekazać innym”²⁶. W jego wielostronnym dorobku naukowym znalazły się artykuły na temat twórczości realizowanej przez osoby niepełnosprawne. Twórczości, którą od lat z wielką pasją się zajmuje. Niniejsze tematy mają szczególną wymowę i poszerzają literaturę przedmiotu: *Samoocena a poczucie sensu życia osób zajmujących się twórczością* (1999), *Działalność twórcza osób niepełnosprawnych* (2000), *Aktywność twórcza osób z niepełnosprawnością* (2003), *Sztuka rehabilitacji* (2004).

Wybitnym artystą malarzem był Jan Kaznecki z Rzeszowa (1916–2012). Nazywano go „Rzeszowskim Nikiforem”, przedstawicielem nurtu malarstwa zwanego prymitywizmem lub sztuką naiwną. Kaznecki tworzył własny świat sztuki, indywidualny obraz swoich spostrzeżeń i przeżyć. W jego twórczości dominowała tematyka sakralna oraz ulice, zaułki i kościoły Rzeszowa. Przez kilka lat pracował w Międzywojewódzkiej Usługowej Spółdzielni Inwalidów w Rzeszowie jako strażnik. Prace Kazneckiego wystawiano w Rzeszowie, Krakowie, Szczecinie oraz we Lwowie, w Rzymie, Stuttgarcie i Norymberdze.

Powstały międzynarodowe organizacje i fundacje, których celem jest wspieranie twórców niepełnosprawnych²⁷. W marcu 1992 r. na Światowej Aukcji Obrazów Twórców Niepełnosprawnych wystawiono obraz malarki Jadwigi Mazur ze Szczecina, która malowała stopą. Na Światowej Wystawie Malarstwa Niepełnosprawnych w Waszyngtonie, Tokio, Paryżu, Melbourne i Rzymie był wystawiany obraz malarki na wózku – Adeli Kasińskiej (1926–1999) ze Szczecina²⁸. W Polsce mamy około 16. twórców malujących ustami i nogami, stosujących niekonwencjonalne metody w malowaniu. W 1956 r. powstał Światowy Związek Artystów Malujących Ustami i Nogami, którego celem jest stwarzanie niezależności finansowej twórców i podkreślanie statusu artysty²⁹.

Wkład spółdzielczości inwalidów w rozwój kultury fizycznej i sportu osób niepełnosprawnych w Polsce

Spółdzielczość inwalidów stanowiła pionierski, jeden z głównych filarów tworzących innowacyjny rozwój kultury fizycznej i sportu osób niepełnosprawnych w Polsce. Dała znaczący wkład od fazy podstawowej, przez terenowe koła, Międzyspółdzielniarne Ogniska Kultury Fizycznej Inwalidów, Międzyspółdzielniarne Ogniska Sportu Rehabilitacji Turystyki i Wypoczynku, bazy terenowe, aż po

pierwsze mistrzostwa Polski, płaszczyznę naukową, system finansowy i wykwalifikowaną kadrę instruktorów i trenerów.

Kultura fizyczna i sport osób niepełnosprawnych zyskują w Polsce coraz większą rangę i znaczenie, a rola ruchu jako podstawowej funkcji rehabilitacji jest znaczna i niekwestionowalna. Jednak osoby niepełnosprawne od najdawniejszych czasów były odsuwane na margines społeczny. Historia sportu niepełnosprawnych sięga początków XX w. Sport dla osób niepełnosprawnych jest dokładnie tym samym, czym dla osób zdrowych. Początkowo sport niepełnosprawnych miał funkcjonować jedynie jako rehabilitacja, spełniając funkcje terapeutyczne i medyczne. Ruch i ćwiczenia fizyczne wysunęły się na czołowe miejsce w kompleksowym programie rehabilitacji w spółdzielniach inwalidów. Sport jako czynnik terapeutyczny pozwalał łatwiej przekraczać bariery psychiczne i fizyczne napotykaną w codziennym życiu. Co równie ważne, zauważono, że regularne uczestnictwo w zajęciach sportowych kształtuje wiele umiejętności społecznych i pozytywnie wpływa na samopoczucie oraz podniesienie poczucia własnej wartości, rozwój pasji czy nabywanie umiejętności pracy zespołowej. Wszystkie te pozytywne efekty uprawiania sportu uruchamiają proces powrotu do środowiska lokalnego i pozwalają w końcu na integrację społeczną, łącząc ludzi niepełnosprawnych z pełnosprawnymi. To dobry sposób na wyjście z depresji i izolacji społecznej. Istotną kwestią jest motywacja do uprawiania danej dyscypliny sportowej i korzyści z tego wynikające. Liczą się nie tylko efekty moralne, ale również nagrody finansowe, stypendia i uznanie społeczne. We wszystkich definicjach sportu występują trzy charakterystyczne cechy: dobrowolność i bezinteresowność, dostrzeganie ogromnych walorów wychowawczych oraz dążenie do uzyskania doskonałych wyników sportowych³⁰.

Zrzeszenie Sportowe „Start” powołano 1 grudnia 1952 r. z inicjatywy działaczy spółdzielczości pracy uchwałą Nr 6 Przewodniczącego Głównego Komitetu Kultury Fizycznej (GKKF), po wyłączeniu części kół sportowych zrzeszających spółdzielców ze Zrzeszenia „Spójnia”. Wówczas na terenie całego kraju rozpoczęły działalność koła sportowe „Start”, które w 1957 r. przekształcono w spółdzielcze kluby sportowe³¹.

Dla wychowania fizycznego i sportu osób niepełnosprawnych rok 1961 stanowi kluczową datę. Dynamicznie rozwijająca się spółdzielczość inwalidów organizowała pierwsze zajęcia z wychowania fizycznego, będące zasadniczą częścią postępowania rehabilitacyjnego. Funkcjonowały pierwsze koła i zespoły zajmujące się gimnastyką, rekreacją i turystyką oraz lekkoatletyką. W 1961 r. dzięki akceptacji Głównego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki (GKKFiT), który wskazał sprawowanie patronatu nad propagowaniem i organizowaniem sportu dla niepełnosprawnych Zrzeszeniu Sportowemu „Start”, zostało podpisane porozumienie ze Związkiem Spółdzielni Inwalidów jako masowa organizacja kultury fizycznej dla tej społeczności. Głównym celem tego dokumentu było zapewnienie

zrzeszonym w strukturach ZSI członkom spółdzielni inwalidów organizowania i rozwijania powszechnej kultury fizycznej sportu, rehabilitacji, turystyki i czynnego wypoczynku w środowisku oraz reprezentowanie interesów zrzeszonych organizacji sportowych. W Radzie Głównej powstał wydzielony pion sportu i wychowania fizycznego osób niepełnosprawnych, którym kierowała Komisja Wychowania Fizycznego i Sportu Inwalidów.

Programowo spółdzielczość inwalidów obejmowała następujące kierunki działań: ćwiczenia rekreacyjne w czasie przerw w pracy, sportowe zajęcia, zawody sportowe krajowe i zagraniczne, zgrupowania i obozy sportowe, treningi w sekcjach różnych dyscyplin sportowych, gimnastykę leczniczą, imprezy turystyczne³². Początkowo zarówno w spółdzielniach, jak i na pierwszych Ogólnopolskich Igrzyskach Spółdzielni Inwalidów dominowały lekkoatletyka, pływanie, łucznictwo i siatkówka. W następnym okresie za sprawą kontaktów międzynarodowych poszerzono zakres dyscyplin sportowych o narciarstwo klasyczne i alpejskie, siatkówkę na siedząco, goalball dla niewidomych, rugby dla osób z tetraplegią, tenis stołowy, koszykówkę na wózkach, szermierkę na wózkach, tenis na wózkach, podnoszenie ciężarów, hokej halowy, taniec na wózkach, boccia, parakajakarstwo, wioślarstwo i najnowsze dyscypliny – curling na wózkach i paratriathlon.

Zawody sportowe niepełnosprawnych były rozgrywane w tzw. grupach startowych. Kwalifikacja do odpowiedniej grupy zależała od rodzaju stopnia trwałego niepełnosprawności. Podział obejmował pięć grup: inwalidów wzroku, inwalidów słuchu, inwalidów z amputacjami kończyn, inwalidów z uszkodzonym rdzeniem kręgowym (paraplegia, tetraplegia) oraz z innymi uszkodzeniami narządu ruchu. W obrębie każdej grupy obowiązywał dodatkowy podział na klasy, co miało na celu wyrównanie szans startowych.

W latach 80. XX w. na terenie całego kraju funkcjonowało 49 Rad Wojewódzkich ZSSP „Start” oraz ponad 400 kół sportowo-turystycznych w spółdzielniach inwalidów, w których było zatrudnionych około 400 instruktorów, w większości absolwentów wyższych uczelni wychowania fizycznego ze specjalnością z rehabilitacji ruchowej i specjalistów różnych dyscyplin sportowych. Programem działania objęto ponad 21 000 osób niepełnosprawnych³³. W latach 1962–1979 co dwa lata odbywały się Ogólnopolskie Igrzyska Sportowe Spółdzielni Inwalidów. Tradycyjnie Zakład Badawczy ZSI podczas igrzysk organizował sympozja, które były miejscem inspiracji prac teoretycznych w kontekście realizacji działań praktycznych w zakresie różnych form kultury fizycznej i sportu. Dla rozwoju sportu niepełnosprawnych w Polsce Ogólnopolskie Igrzyska miały innowacyjne i pionierskie znaczenie, nosząc wszelkie znamiona imprez sportowych z uroczystym wręczeniem medali i udziałem ekip zagranicznych, władz administracyjnych i sportowych łącznie. Był to wówczas zaczyn ogromnego potencjału tkwiącego w społeczności spółdzielców, a także autentyczna społeczna aktywność o wysokim stopniu zaangażowania. Była ona niewątpliwie efektem połączonych sił

i współpracy struktur spółdzielczych, środowisk naukowych skupionych w TWK oraz tworzącej się nowej struktury do spraw sportu osób niepełnosprawnych w ZSSP „Start”. Te trójstronne działania innowacyjne, oparte o generalną zasadę łączenia teorii z praktyką, przynosiły szybkie i znaczące efekty. Działania odbywały się w niespotykanym w Europie i świecie trójkącie współpracy z Polskim Towarzystwem Walki z Kalectwem i Zrzeszeniem Sportowym Spółdzielczości Pracy „Start”, gdzie każda ze stron wносиła znaczący wkład własnego potencjału i olbrzymiego zaangażowania. Natomiast finansowanie przez spółdzielczość kultury fizycznej i sportu osób niepełnosprawnych zapewniało bezpieczny i stabilny rozwój działalności wychowania fizycznego i sportu osób niepełnosprawnych na tych trzech płaszczyznach. To w okresie największego rozwoju spółdzielczości inwalidów (1970–1990) sport niepełnosprawnych przekształcił się w wyczynowy.

Wkład spółdzielczości inwalidów w dynamiczny rozwój wychowania fizycznego i sportu był innowacyjny i znaczący. Przyczynił się nie tylko do rozwoju sportu osób niepełnosprawnych w Polsce, ale także do wyjścia poza środowisko spółdzielczości inwalidów i włączenia się do elity sportu niepełnosprawnych w Europie i na świecie.

Trzeba zauważyć, że pozostało jeszcze wiele do zrobienia, jeśli chodzi o rozwój sportu i rekreacji osób niepełnosprawnych w Polsce. Przede wszystkim zmiany powinny nastąpić w zakresie wczesnego zaangażowania w wychowanie fizyczne i sport oraz stworzenie odpowiednich warunków do uprawiania wszelkich form aktywności sportowej. Powinno to być podstawowym celem wszystkich organizacji pozarządowych, szkół integracyjnych (nie tylko tych działających na rzecz osób niepełnosprawnych), zrzeszeń i klubów sportowych, samorządów i rządu. Jak dotąd nie mamy w Polsce systemu międzyresortowego obejmującego edukację, sport i politykę społeczną. Teoretycy sportu niepełnosprawnych wskazują, że rozwój sportu niepełnosprawnych na świecie będzie miał tendencję zmian w kierunku większego nacisku na zdolności uczestników, co z kolei przełoży się na wzrost współzawodnictwa, a nie tylko uczestnictwa³⁴.

Wieloletnie doświadczenia spółdzielczości inwalidów stanowią cenny wkład w teoretyczną i praktyczną formę realizacji kultury fizycznej, sportu i turystyki oraz w przygotowanie osób niepełnosprawnych do życia w społeczeństwie, utrwalenia zdrowego i aktywnego stylu życia. Dzisiaj nie ma już wątpliwości, że sport i wychowanie fizyczne odgrywają wielką i wszechstronną rolę w życiu osób niepełnosprawnych.

Nowe struktury wsparcia spółdzielczości inwalidów po 1990 r.

Przemiany ustrojowe przełomu lat 80. i 90. ubiegłego wieku spowodowały ogromne zmiany również w spółdzielczości (ustawa z dnia 20 stycznia 1990 r. o zmianach w spółdzielczości). W licznych publikacjach wskazuje się, iż likwidację

związków spółdzielczych oraz niektórych spółdzielni w tak szczególnym trybie przesądziły obrady Okrągłego Stołu, w których zapowiedziano ustawową likwidację struktur spółdzielczych w celu zapewnienia spółdzielniom prawa swobodnego zrzeszania się. Jak stwierdza Henryk Cioch, likwidacja związków spółdzielczych nie była uzasadniona względami społeczno-gospodarczymi, ale głównie względami o charakterze politycznym³⁵. W tym burzliwym okresie nieracjonalne było zachowanie i działanie samych spółdzielców na wszystkich szczeblach struktury organizacyjnej spółdzielczości. Szczególnie niezrozumiała była decyzja spółdzielców na II Kongresie Polskiej Spółdzielczości, którzy uznali konieczność likwidacji centralnych związków spółdzielczych. Zgodnie z art. 19 ust. 2 ustawy z 1990 r. miały one obowiązek zaprzestania wykonywania funkcji centralnych określonych w ustawie i statutach własnych. Jak podkreśla H. Cioch, ten kuriozalny zapis oznaczał, iż spółdzielnie szczebla podstawowego zostały objęte zakazem zrzeszania się w organizacjach spółdzielczych, które uległy zawieszeniu, a następnie likwidacji. Na podstawie orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego, który uznał przepis art. 19 ust. 1 ustawy z 1990 r. za niezgodny z art. 84 ust. 1 i 2 Konstytucji RP, nastąpiło reaktywowanie działalności nowych związków spółdzielczych rewizyjnych i innych osób prawnych, tworzonych z inicjatywy spółdzielni szczebla podstawowego³⁶. Obecnie działalność spółdzielczości reguluje ustawa z dnia 16 września 1982 r. z późniejszymi zmianami³⁷.

Niekontrolowana i żywiołowa zmiana gospodarki centralnie planowanej w 1990 r. spowodowała zrównanie wszystkich sektorów gospodarki kraju bez równoczesnego zapewnienia skutecznych mechanizmów ochronnych, przyczyniła się do spadku potencjału gospodarczego i zatrudnienia osób z cięższymi niepełnosprawnościami. Doprowadziła do znacznego uszczuplenia i rozproszenia dotychczasowego majątku spółdzielców³⁸. W okresie tym popełniono błąd, zaliczając spółdzielnie inwalidów i spółdzielnie niewidomych do przedsiębiorstw kierujących się wyłącznie celami biznesowymi. Fakt ten spowodował ograniczenie działań rehabilitacyjnych, likwidację spółdzielczych przychodni rehabilitacyjnych, zespołów kulturalno-oświatowych, sportowych oraz wielu spółdzielni i spadku zatrudnienia osób niepełnosprawnych o znacznym i umiarkowanym stopniu niepełnosprawności. W ostatnich latach dalsze zmniejszanie wsparcia finansowego spółdzielni inwalidów powoduje powolny spadek zatrudnienia osób ze zwiększoną niepełnosprawnością. Spółdzielnie inwalidów stanowią obecnie zaledwie 13% chronionego rynku pracy. Następuje szybki proces ucieczki od spółdzielczych form gospodarowania do przekształcania spółdzielni inwalidów w spółki prawa handlowego. Rezultatem tych działań jest powolny upadek i likwidacja kolejnych spółdzielni inwalidów. Od początku transformacji ustrojowej nie powstała ani jedna spółdzielnia inwalidów czy niewidomych. Zrównanie rynku chronionego i otwartego rynku pracy w zasadach wsparcia finansowego z subwencji PFRON-u stoi w sprzeczności z realizacją zadań i warunków każdej

z tych form zatrudnienia. Przyszłość spółdzielczości inwalidów będzie zależeć od tego, na ile zostaną odtworzone pozytywne procedury w zatrudnianiu osób z najcięższymi niepełnosprawnościami, czy będą utrzymane i poszerzone korzystne dla członków spółdzielni inwalidów cechy właściwe spółdzielczym formom gospodarowania, takie jak udział w nadwyżce bilansowej i wkładów członkowskich, w jakim stopniu będzie efektywna realizacja zapisu art. 181a Prawa spółdzielczego dotyczącego zapewnienia warunków wykonywania zadań statutowych mających szczególnie charakter społeczny, czy spółdzielnie będą miały zapewnioną wszechstronną pomoc organów władzy państwowej oraz administracji rządowej i samorządowej, a także zwolnień i ulg w świadczeniach publicznoprawnych. W dyskusji nad trwałością formy spółdzielczego gospodarowania w zmienionych uwarunkowaniach przeważa pogląd, że spółdzielnie inwalidów mogą być jedną z głównych form zatrudnienia osób ze złożoną niepełnosprawnością w istniejącym już modelu niekomercyjnego rynku pracy.

Na płaszczyźnie tej wielowątkowej, ogólnonarodowej dyskusji, pod znacznym wpływem „ducha rewolucyjnych przemian” w kraju, Sejm dnia 20 stycznia 1990 r. podjął uchwałę o likwidacji wszystkich związków spółdzielczych³⁹. Nastąpiła likwidacja Centralnego Związku Spółdzielni Inwalidów i Centralnego Związku Spółdzielni Niewidomych oraz Regionalnych i Wojewódzkich Związków Spółdzielni Inwalidów.

23 stycznia 1991 r. likwidator CZSI zwołał Zjazd Delegatów Spółdzielni Inwalidów, którego decyzją było powołanie Fundacji Ochrony Zdrowia Inwalidów i przekazanie na jej rzecz majątku Centralnego Związku Spółdzielni Inwalidów. Główny cel fundacji to działalność na rzecz profilaktyki leczniczej oraz rehabilitacji i edukacji osób niepełnosprawnych. Fundacja swoje cele realizuje przez sieć ośrodków sanatoryjno-rehabilitacyjnych w: Busku Zdroju, Bukowinie Tatrzańskiej, Ciechocinku, Krynicy Zdroju, Centrum Kompleksowej Rehabilitacji w Konstancinie oraz Świnoujściu i Wiśle. Jej głównym założeniem jest pomoc osobom niepełnosprawnym, a szczególnie zatrudnionym w spółdzielniach inwalidów, utrzymanie i podnoszenie na wyższy poziom bazy ośrodków leczniczo-rehabilitacyjnych i sanatoryjnych, prowadzenie i wspieranie kształcenia oraz rehabilitacji osób niepełnosprawnych. Cenne jest zaangażowanie Fundacji w działania prospołeczne, w struktury działające na rzecz osób niepełnosprawnych.

Spółdzielnie inwalidów stanęły przed koniecznością odbudowy struktur integrujących ruch spółdzielczy. W ślad za utworzeniem fundacji jesienią 1990 r. powołano Krajowy Związek Rewizyjny Spółdzielni Inwalidów i Spółdzielni Niewidomych. Zadania związku to przede wszystkim reprezentowanie interesów niepełnosprawnych spółdzielców wobec administracji rządowej i samorządowej, realizacja funkcji lustracyjnych, szkoleniowych i doradczych wobec zrzeszonych spółdzielni. Od kilku lat związek organizuje szkolenia dla założycieli spółdzielni socjalnych. W ramach Programu Operacyjnego Funduszu Inicjatyw

Obywatelskich realizuje projekt, którego celem jest większe włączenie spółdzielczości socjalnej w proces aktywizacji zawodowej i społecznej osób z niepełnosprawnościami. W ramach tego projektu został utworzony model spółdzielni socjalnych osób prawnych oparty o trójstronne partnerstwo: organizacji pozarządowej, jednostki samorządu terytorialnego i lokalnego biznesu.

Kolejną strukturą powstałą po likwidacji związków było powołanie w 1990 r. w Katowicach Krajowego Porozumienia Spółdzielni Inwalidów, które w 1991 r. przekształciło się w Ogólnopolskie Stowarzyszenie Pomocy Niepełnosprawnym „Nasze Sprawy”, a jego celem była kapitałowa integracja podmiotów gospodarczych. Rozwój stowarzyszenia posłużył do powołania w 1993 r. Krajowej Izby Gospodarczo-Rehabilitacyjnej (KIGR). Było to wyjście naprzeciw oczekiwaniom dynamicznie powstających zakładów pracy chronionej o różnych formach własności: osoby fizyczne, spółki prawa handlowego, które w odróżnieniu od spółdzielni inwalidów zrzeszonych w związkach rewizyjnych nie miały własnej reprezentacji. KIGR była organizacją samorządu gospodarczego, której główny cel stanowiło skupianie najaktywniejszych zakładów pracy zainteresowanych realizacją procesu rehabilitacji zawodowej i społecznej. Dla spółdzielni inwalidów cenne były programy szkoleniowe, konferencje, książki, broszury o tematyce zatrudnienia i problemach rehabilitacji zawodowej.

Podsumowanie, wnioski, prekluzje

Doświadczenia spółdzielczości inwalidów wskazują, że istnieje potrzeba ustanowienia nowego, kompleksowego i spójnego prawa obejmującego wszystkie elementy funkcjonowania osób niepełnosprawnych w nowych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych i twardych regułach rynku. Tworzenie miejsc pracy dla osób niepełnosprawnych jest złożone i trudne. Wynika z niskiego poziomu wykształcenia, braku kwalifikacji i doświadczenia zawodowego, niespójnego systemu wsparcia pracodawców i licznych barier w zakresie szkolenia oraz niskich efektów w przygotowaniu osób niepełnosprawnych do pracy. Zmienia się rynek pracy, wprowadzane są nowe technologie, następuje globalizacja gospodarki, odchodzi się od stałego zatrudnienia na rzecz bardziej elastycznych form pracy (umowy terminowe). Na rynku globalnym spółdzielczość inwalidów nie konkuruje z nowoczesnymi produktami z powodu niższej wydajności pracy i podwyższonych kosztów pracy, mimo systemowych dopłat z PFRON-u. Zmniejszenie wsparcia finansowego spowodowało, że spółdzielnie inwalidów stanowią zaledwie 13% chronionego rynku pracy.

Przeważa pogląd, że wszystkie problemy zatrudnienia osób niepełnosprawnych rozwiąże otwarty rynek pracy. Badania potwierdziły, że w przeważającej większości zatrudnienie na rynku otwartym znajdują osoby z lekkim stopniem niepełnosprawności. Stan ten powoduje ograniczenie możliwości rozwojowych

spółdzielni inwalidów i wywołuje proces ich powolnego upadku. W związku z tym należy wprowadzić nowe formy wsparcia dla spółdzielni inwalidów i spółdzielni niewidomych, aby zahamować proces likwidacji i przejścia spółdzielni na status spółki prawa handlowego. Malejąca liczba spółdzielni jest powodowana dwoma czynnikami: przekształcaniem spółdzielni w spółki prawa handlowego, która występuje w spółdzielniach o dobrej kondycji finansowej oraz upadłością lub likwidacją z powodu złej sytuacji gospodarczej. Regulacji ustawowej wymaga sprzeczność, jaka występuje pomiędzy spółdzielczymi zakładami pracy chronionej a komercyjnymi zakładami pracy chronionej, ukierunkowanymi na maksymalizację zysku. Od 1 kwietnia 2014 r. chroniony rynek pracy został zrównany w zasadach udzielanego wsparcia finansowego z tytułu zatrudniania osób niepełnosprawnych, mimo wysokich różnic w kosztach utrzymania zakładu chronionego. Liczba zakładów pracy chronionej w 1999 r. wynosiła 3736, a w 2015 r. – 1179 i zmniejszyła się aż o 2557 zakładów. Natomiast zatrudnienie osób niepełnosprawnych w tym okresie zmalało z 218 130 osób w 1999 r. do 128 800 w 2015 r., tj. o 89 330 osób⁴⁰.

Na początku transformacji ustrojowej popełniono błąd, wprowadzając spółdzielnie inwalidów i spółdzielnie niewidomych do ogólnego systemu przedsiębiorstw na zasadach efektów biznesowych. Fakt ten spowodował ograniczenie działań rehabilitacyjnych, likwidację przychodni rehabilitacyjnych, zespołów kulturalno-oświatowych, sportowych oraz wielu spółdzielni i spadku zatrudnienia, w szczególności wśród osób ze znaczną niepełnosprawnością. Nie mamy strategii na przyszłość. Jak dostosować osoby niepełnosprawne do aktualnych potrzeb zglobalizowanego rynku pracy? Jak efektywnie wspierać pracodawców w tworzeniu odpowiednich miejsc pracy dla osób ze znacznym i umiarkowanym stopniem niepełnosprawności? Są jeszcze kwestie wysokości płacy, skróconego dnia pracy czy bodźców ekonomicznych. Obecnie bardziej opłaca się być rencistą niż zabiegać o pracę. Polityka państwa wobec osób niepełnosprawnych przejawia się stopniowym ograniczaniem socjalnych i opiekuńczych funkcji, które nie idą równoległe z tempem przejmowania przez III Sektor, a zwłaszcza organizacje pozarządowe działające na rzecz osób niepełnosprawnych w tworzeniu i realizowaniu skutecznego systemu szkolenia i zatrudnienia, zgodnie z teorią rozwoju zrównoważonego.

Głównym narzędziem poprawy skuteczności systemu aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością może być wyłączenie zatrudnienia chronionego z działu gospodarki biznesowej w kierunku tradycyjnej spółdzielni inwalidów i organizacji non-profit, których działalność i cele nie są ukierunkowane wyłącznie na zysk. Powyższe problemy i bariery w dalszym funkcjonowaniu i rozwoju spółdzielni inwalidów i spółdzielni niewidomych wymagają podjęcia rzetelnych badań oraz pilnych uregulowań prawnych.

W 2012 r. odbyło się Forum Debaty Publicznej na temat przyszłości i roli spółdzielczości. Sformułowane wówczas propozycje i główne pytania do dyskusji nadal są aktualne:

1. Czy spółdzielczość może stanowić atrakcyjną formę samoorganizacji oraz realizacji celów gospodarczych i społecznych, zarówno na poziomie lokalnym, jak i krajowym?
2. Jak zwiększyć potencjał oraz wydajność ekonomiczną spółdzielni w Polsce, która jest obecnie niższa niż w innych krajach UE?
3. Czym może być spółdzielnia w dzisiejszej strukturze gospodarki rynkowej?⁴¹

Konkluzje Rady Europy także zmierzają w kierunku reagowania na wyzwania demograficzne przez zwiększenie uczestnictwa wszystkich obywateli w rynku pracy i w życiu społecznym. Przewiduje się, że w nadchodzących dekadach w Europie nastąpią zasadnicze zmiany demograficzne, wydłużenie średniego wieku życia, wzrost populacji osób starszych i malejący udział osób w wieku produkcyjnym. Oznacza to wiele wyzwań dla systemów pomocy społecznej, finansów publicznych i rynków pracy. Wynikającą z tego presję potęguje obecny kryzys gospodarczy i jego społeczne konsekwencje. Zachodzi więc konieczność koncentracji środków i wspólnego, spójnego działania zarówno na szczeblach krajowych, jak i UE. Aby zapewnić trwały rozwój, Europa musi unowocześnić swoją gospodarkę, zwiększyć wydajność i umocnić konkurencyjność. Jest to podstawa strategii „Europa 2020”⁴². Gospodarka kraju znajduje się nadal w procesie transformacyjnych zmagania z kapitalizmem, w którym realna i efektywna polityka społeczna wobec społeczności z niepełnosprawnościami wciąż poszukuje właściwego miejsca.

Jak pisze A. Piechowski, spółdzielnie inwalidów łączące funkcje tworzenia miejsc pracy dla osób niepełnosprawnych z ich rehabilitacją zawodową i społeczną, opieką lekarską, itp. – straciły swoją wiodącą niegdyś pozycję w Polsce. W większości krajów europejskich kryzys państwa opiekuńczego również spowodował ograniczenie funduszy publicznych kierowanych na reintegrację osób niepełnosprawnych. Ostatnio gospodarka społeczna została dostrzeżona jako ważne narzędzie mogące wypełnić tę lukę, której obecnie nie jest w stanie samodzielnie podejmować spółdzielczość inwalidów i niewidomych⁴³.

Przyszłość spółdzielczości inwalidów będzie zależeć od tego, na ile zostaną odtworzone pozytywne i sprawdzone procedury w zatrudnieniu osób z cięższymi niepełnosprawnościami, czy będą utrzymane i poszerzone korzystne dla członków spółdzielni inwalidów cechy właściwe spółdzielczym formom gospodarowania (takie jak udział w nadwyżce bilansowej) oraz udziały i wkłady członkowskie. Sprawdzona historycznie spółdzielczość wymaga wielu pilnych zmian. Propozycje i wnioski Senackiej Komisji Gospodarki Narodowej i Innowacyjności potwierdzają konieczność respektowania międzynarodowych zasad spółdzielczych przyjętych i promowanych przez MOP, ONZ i Komisję Europejską. Uwzględniając specyfikę spółdzielni, polski system prawny powinien odróżniać je od podmiotów

komercyjnych, a odmiennosc modelu spoldzielczego nie byla mniej korzystna od podmiotow prawa handlowego. System podatkowy powinien sprzyjac akumulacji kapitalu i tworzenia funduszy rozwoju, co mogloby zapewnic prorozwojowa strategie odnowy i trwalego niezakluczonego, efektywnego rozwoju⁴⁴. Istnieje pilna potrzeba wspolnego spoldzielczo-rzadowego programu promowania spoldzielczych form gospodarowania ograniczajacych wykluczenie spoleczne oraz rehabilitacje zawodowa i spoleczna osob z niepegnosprawnoscia.

Efektynny rozwj i wieloletnie dowiadczenia spoldzielczosci inwalidow wskazuja, ze istnieje potrzeba ustanowienia nowego, kompleksowego i spojnego prawa obejmujacego wszystkie elementy funkcjonowania osob niepegnosprawnych w zmieniajacych sie regulach zglobalizowanego rynku pracy, uwarunkowaniach spoleczno-gospodarczych i twardych regulach rynku kapitalistycznego. Dyskusja nad nowym modelem systemowych rozwiazan wspierajacych osoby niepegnosprawne utknela w martwym punkcie. Permanentna nowelizacja prawa w tym zakresie nie przyniosla oczekiwanych rezultatow przekladajacych sie na zwiekszenie zatrudnienia osob z niepegnosprawnoscia, pomimo zwiekszonych nakladow finansowych na ten cel. Od przeszlo 20 lat poszukujemy skutecznego systemu rehabilitacji zawodowej i wsparcia finansowego pracodawcow. Adaptacja dowiadczzen europejskich nie uwzględnia specyficznnych uwarunkowan polskich i dlatego nie przynosi pozytywnych rezultatow.

Ruch spoldzielczosci inwalidow wniosl znaczacy wklad w rozwj rehabilitacji zawodowej i spolecznej w Polsce. Stanowi on merytoryczny przyczynek do zaprezentowania potrzebnej wiedzy teoretycznej i praktycznej w czasie poszukiwania najbardziej sprawnego i skutecznego systemu zatrudnienia i zycia osob zwlaszcza z cięszymi i zlozonymi niepegnosprawnosciami. Obecny kryzys wymaga podjecia rzetelnych badan, dyskusji i pilnych uregulowan, nowej ustawy o rehabilitacji i zatrudnieniu, orzecznictwa oraz prawa spoldzielczego, tak by oprócz spoldzielni inwalidow i spoldzielni niewidomych znalazly sie w nim rowniez spoldzielnie socjalne, warsztaty pracy chronionej i zaklady aktywnosci zawodowej w ramach modelu gospodarki spolecznej.

Bibliografia

- Almanach dokumentujacy tworczość osob niepegnosprawnych w latach 1986–2001 w realizacji programu „Rehabilitacja przez tworczość”*, Szczecin, TWK, 2001
- Archiwum ZG TWK,teczka: *Wspolpraca z Sejmem PRL*
- Cioch H., *Wplyw prawa spoldzielczego na rozwj spoldzielczosci po 1989 roku*, [w:] *90 lat prawa spoldzielczego. Materiały pokonferencyjne*, Warszawa, Biuletyn Instytutu Stefzyka Nr 5, 2010
- ILO European Symposium on: Work for the Disabled: Vocational Rehabilitation and Employment Creation*, Stockholm, 1980

- Kirenko J., *Możliwości pracy osób niepełnosprawnych*, [w:] *Ułatwianie wchodzenia i powrotu osób niepełnosprawnych na rynek pracy*, red. Waszkowski H., Warszawa, TWK, 2006
- Korczyński M., *Profesor Janusz Kirenko w 30-lecie pracy twórczej*, Lublin, Wyd. Akademickie WSSP, 2012
- Kosmol A., Morgulec-Adamowicz N., Molik B., *Tendencje rozwoju sportu niepełnosprawnych*, [w:] *Teoria i praktyka sportu niepełnosprawnych*, red. Kosmol A., Warszawa, Wyd. AWF, 2008
- Łuszczynski C., *Zakłady pracy chronionej w różnych krajach. Podstawowe pojęcia, zasady i formy działania*, „Biuletyn Zakładu Badawczego ZSI” 1969, Nr 5(43)
- Machnicka-Bacciarelli D., *Ochrona zdrowia w spółdzielczości inwalidów*, [w:] *Problemy medyczne w rehabilitacji zawodowej inwalidów*, Warszawa, Zakład Wyd. CRS, 1974
- Majewski T., *Międzynarodowa Organizacja Pracy na rzecz rehabilitacji zawodowej i zatrudniania osób niepełnosprawnych*, „Biuletyn Ośrodka Informacji i Dokumentacji Rady Europy Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego” 1997, Nr 4
- Majewski T., *Rozwój rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych w Polsce do roku 1990*, Warszawa, TWK, 2011
- Materiały z XI Krajowego Zjazdu Delegatów ZSSP „Start”*
- Ogólnopolski Zjazd Spółdzielni Inwalidów i Spółdzielni Niewidomych, Warszawa 1995*, „Problemy Rehabilitacji Społecznej i Zawodowej. Kwartalnik” 1995, Nr 2(144)
- Pichalski R., *Służby socjalne i rehabilitacyjne w spółdzielniach inwalidów*, [w:] *Spójny system służb socjalnych dla inwalidów i innych osób niepełnosprawnych*, Warszawa, TWK, 1991
- Rada Główna „Start”, X Krajowy Zjazd Delegatów ZSSP „Start”, XXX-lecie 1952–1982*, Olsztyn, 1983
- Rehabilitacja osób niepełnosprawnych jako służba społeczna* TWK, red. Mikulski J., Warszawa, Wyd. TWK, 2004
- Spółdzielczość inwalidów w Polsce Ludowej*, Warszawa, KAW, 1980
- Stanowisko Senackiej Komisji Gospodarki Narodowej i Innowacyjności w sprawie konieczności i warunków rozwojowych w Polsce*, „Kurier. Informator spółdzielni i wspólnot mieszkaniowych” 2016, Nr 4–5(17)
- Sytuacja ludzi niepełnosprawnych i stan rehabilitacji PRL*, Warszawa, Ekspertyza, PAN, Komitet Rehabilitacji i Adaptacji Człowieka, 1984
- Twórczość i sztuka w życiu i rehabilitacji osób niepełnosprawnych*, Materiały z I Sympozjum 8–9 grudnia 1984 r., Wrocław, TWK, 1986
- Ulatowski T., *Teoria i metodyka sportu*, Warszawa, Wyd. Sport i Turystyka, 1979
- Waszkowski H., *Niektóre zagadnienia systemu adaptacji społecznej osób niepełnosprawnych*, [w:] *Niepełnosprawni na progu wejścia Polski do Unii Europejskiej*, red. Waszkowski H., Warszawa–Rzeszów, Wyd. TWK, 2004

Waszkowski H., *Podwójne Jubileusze Profesora Janusza Kirenki*, [w:] Korczyński M., *Profesor Janusz Kirenko w 30-lecie pracy twórczej*, Lublin, Wyd. Akademickie WSSP, 2012

Waszkowski H., *Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rozwoju rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, Warszawa, Wyd. TWK, 2016

Ustawy i rozporządzenia

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1968 r. w sprawie planowego zatrudnienia inwalidów, Dz. U., Nr 20, poz. 8

Uchwała Nr 281 Rady Ministrów z 1973 r. w sprawie zapewnienia warunków dalszego rozwoju spółdzielczości inwalidów, „Monitor Polski” 1973, Nr 56

Ustawa z dnia 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (stan prawny: 13 września 2015 r.), Warszawa, Wyd. Krajowa Rada Spółdzielcza, 2015

Ustawa z dnia 20 stycznia 1990 r. o zmianach w organizacji i działalności spółdzielni, Dz. U. z 1990 r., Nr 6, poz. 56 z późn. zm.

Strony internetowe

Fundacja Fuga Mundi, Osoby niepełnosprawne w Unii Europejskiej, Akty prawne, http://euronet.ffm.pl/html/docs/osoby_niepelnosprawne_w%20eu.pdf, [data dostępu: 19.05.2016]

GUS BAEL – wstępne dane średnioroczne za 2015 r. dla osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym ekonomicznym (tj. 18–59/64), www.niepelnosprawni.gov.pl/p,80,rynek-pracy, [data dostępu: 10.05.2016]

<http://niepelnosprawni.gov.pl/container/dokumenty-miedzynarodowe/dokumenty-unii-europejskiej/konkluzje/Reagowanie%20na%20wyzwania%20demograficzne.%20Konkluzja%20Rady.pdf>, [data dostępu: 10.05.2016]

Pionierzy spółdzielczości, www.bankowosc-spoldzielcza.eu/dzieje-bankowo%C5%B3%C5%82dzielczej/pionierzy, [data dostępu: 19.05.2016]

Rola i przyszłość spółdzielczości, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej” 2012, Nr 19, www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/fdp/biuletyny-fdp, [data dostępu: 10.05.2016]

www.niepelnosprawni.gov.pl/p,78,dane-demograficzne, [data dostępu: 10.05.2016]

www.start.wroclaw.pl/historia_klubu2, [data dostępu: 06.07.2015]

Przypisy

^{1A}artykuł jest streszczeniem monografii *Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, Warszawa, Wyd. TWK, 2016, s. 286

^{2F}*Fundacja Fuga Mundi, Osoby niepełnosprawne w Unii Europejskiej, Akty prawne*, http://euronet.ffm.pl/html/docs/osoby_niepelnosprawne_w%20eu.pdf, [data dostępu: 19.05.2016]

^{3P}*Pionierzy spółdzielczości*, www.bankowosc-spoldzielcza.eu/dzieje-bankowo%C5%B3%C5%82dzielczej/pionierzy, [data dostępu: 19.05.2016]

- 4^S*Sytuacja ludzi niepełnosprawnych i stan rehabilitacji PRL*, Warszawa, Ekspertyza, PAN, Komitet Rehabilitacji i Adaptacji Człowieka, 1984, s. 368
- 5^Ibidem, s. 83 i nast.
- 6^Ibidem, s. 68
- 7^Uchwała Nr 281 Rady Ministrów z 1973 r. w sprawie zapewnienia warunków dalszego rozwoju spółdzielczości inwalidów, „Monitor Polski” 1973, Nr 56
- 8^S*Sytuacja ludzi niepełnosprawnych...*, op. cit., s. 354 i nast.
- 9^T. Majewski, *Rozwój rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych w Polsce do roku 1990*, Warszawa, TWK, 2011, s. 147
- 10^R. Pichalski, *Stużby socjalne i rehabilitacyjne w spółdzielniach inwalidów*, [w:] *Spójny system stużb socjalnych dla inwalidów i innych osób niepełnosprawnych*, Warszawa, TWK, 1991, s. 93
- 11^D. Machnicka-Bacciarelli, *Ochrona zdrowia w spółdzielczości inwalidów*, [w:] *Problemy medyczne w rehabilitacji zawodowej inwalidów*, Warszawa, Zakład Wyd. CRS, 1974, s. 32
- 12^A. Hulek, J. Mikulski, *Udział spółdzielni inwalidów w rozwoju nauki i stużb rehabilitacji w kraju i za granicą*, [w:] *Rehabilitacja zawodowa osób niepełnosprawnych jako stużba społeczna* TWK, Warszawa, TWK, 2004, s. 221
- 13^{LO} *European Symposium on: Work for the Disabled: Vocational Rehabilitation and Employment Creation*, Stockholm, 1980
- 14^T. Majewski, *Międzynarodowa Organizacja Pracy na rzecz rehabilitacji zawodowej i zatrudniania osób niepełnosprawnych*, „Biuletyn Ośrodka Informacji i Dokumentacji Rady Europy Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego” 1997, Nr 4, s. 36
- 15^C. Łuszczynski, *Zakłady pracy chronionej w różnych krajach. Podstawowe pojęcia, zasady i formy działania*, „Biuletyn Zakładu Badawczego ZSI” 1969, Nr 5(43), s. 25
- 16^S*Sytuacja ludzi niepełnosprawnych i stan rehabilitacji w PRL*, Warszawa, Ekspertyza, PAN, Komitet Rehabilitacji i Adaptacji Człowieka, 1984, s. 368
- 17^Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1968 r. w sprawie planowego zatrudnienia inwalidów, Dz. U., Nr 20, poz. 88
- 18^Aarchiwum ZG TWK,teczka: *Współpraca z Sejmem PRL*
- 19^J. Kirenko, *Możliwości pracy osób niepełnosprawnych*, [w:] *Ułatwianie wchodzenia i powrotu osób niepełnosprawnych na rynek pracy*, red. H. Waszkowski, Warszawa, TWK, 2006, s. 15
- 20^Zob. www.niepelnosprawni.gov.pl/p,78,dane-demograficzne, [data dostępu: 10.05.2016]
- 21^Ustawa z dnia 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (tj. stan prawny: 13 września 2015 r.), Warszawa, Krajowa Rada Spółdzielcza, 2015
- 22^S*Spółdzielczość inwalidów w Polsce Ludowej*, Warszawa, KAW, 1980, s. 135–136
- 23^Ibidem, s. 138
- 24^T*Wórczość i sztuka w życiu i rehabilitacji osób niepełnosprawnych*, *Materiały z I Sympozjum 8–9 grudnia 1984 r.*, Wrocław, TWK, 1986, s. 111
- 25^H. Waszkowski, *Podwójne Jubileusze Profesora Janusza Kirenki*, [w:] M. Korczyński, *Profesor Janusz Kirenko w 30-lecie pracy twórczej*, Lublin, Wyd. Akademickie WSSP, 2012, s. 251
- 26^M. Korczyński, *Profesor Janusz Kirenko w 30-lecie pracy twórczej*, Lublin, Wyd. Akademickie WSSP, 2012, s. 48
- 27^Serce i Troska” 1992, Nr 8
- 28^A*Imanach dokumentujący twórczość osób niepełnosprawnych w latach 1986–2001 w realizacji programu „Rehabilitacja przez twórczość”*, Szczecin, TWK, 2001, s. 30
- 29^H. Waszkowski, *Niektóre zagadnienia systemu adaptacji społecznej osób niepełnosprawnych*, [w:] *Niepełnosprawni na progu wejścia Polski do Unii Europejskiej*, red. H. Waszkowski, Warszawa–Rzeszów, Wyd. TWK, 2004, s. 49
- 30^T. Ulatowski, *Teoria i metodyka sportu*, Warszawa, Wyd. Sport i Turystyka, 1979, s. 19–24
- 31^Rada Główna „Start”, *X Krajowy Zjazd Delegatów ZSSP „Start”, XXX-lecie 1952–1982*, Olsztyn, 1983, s. 1–2: „W 1949 roku w wyniku reorganizacji struktury funkcjonowania kultury fizycznej w Polsce powstało pięć pionów organizacyjno-zawodowych: akademicki, milicyjny,

- wiejski, wojskowy oraz związkowy. W pionie związkowym funkcjonowało początkowo dziewięć zrzeszeń sportowych: »Budowlani«, »Górniki«, »Kolejarz«, »Stal«, »Ogniwo«, »Spójnia«, »Unia«, »Włókniarz«, »Związkowiec«; www.start.wroclaw.pl/historia_klubu2, [data dostępu: 06.07.2015].
- 32^M *Materiały z XI Krajowego Zjazdu Delegatów ZSSP „Start”*, s. 50
- 33^H. Waszkowski, *Wychowanie fizyczne, sport i turystyka*, [w:] *Rehabilitacja osób niepełnosprawnych jako służba społeczna TWK*, red. J. Mikulski, Warszawa, Wyd. TWK, 2004, s. 327
- 34^A. Kosmol, N. Morgulec-Adamowicz, B. Molik, *Tendencje rozwoju sportu niepełnosprawnych*, [w:] *Teoria i praktyka sportu niepełnosprawnych*, red. A. Kosmol, Warszawa, Wyd. AWF, 2008, s. 423
- 35^H. Cioch, *Wpływ prawa spółdzielczego na rozwój spółdzielczości po 1989 roku*, [w:] *90 lat prawa spółdzielczego. Materiały pokonferencyjne*, Warszawa, Biuletyn Instytutu Stefczyka Nr 5, 2010, s. 46
- 36^b *ibidem*, s. 47
- 37^U *ustawa z dnia 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (stan prawny: 13 września 2015 r.)*, Warszawa, Wyd. Krajowa Rada Spółdzielcza, 2015
- 38° *gólnopolski Zjazd Spółdzielni Inwalidów i Spółdzielni Niewidomych, Warszawa 1995*, „Problemy Rehabilitacji Społecznej i Zawodowej. Kwartalnik” 1995, Nr 2(144), s. 10
- 39^U *ustawa z dnia 20 stycznia 1990 r. o zmianach w organizacji i działalności spółdzielni*, Dz. U. z 1990 r., Nr 6, poz. 56 z późn. zm.
- 40° *US BAEL – wstępne dane średnioroczne za 2015 r. dla osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym ekonomicznym (tj. 18–59/64)*, zob. www.niepelnospawni.gov.pl/p,80,rynek-pracy, [data dostępu: 10.05.2016]
- 41^R *ola i przyszłość spółdzielczości*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej” 2012, Nr 19, www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komrowskiego/fdp/biuletyny-fdp, [data dostępu: 10.05.2016]
- 42^Z *ob.* <http://niepelnospawni.gov.pl/container/dokumenty-miedzynarodowe/dokumenty-unii-europejskiej/konkluzje/Reagowanie%20na%20wyzwania%20demograficzne.%20Konkluzja%20Rady.pdf>, [data dostępu: 10.05.2016]
- 43^A. Piechowski, *Gospodarka społeczna – nowe spojrzenie na spółdzielczość inwalidów w Europie*, [w:] H. Waszkowski, *Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rozwoju rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, Warszawa, Wyd. TWK, 2016, s. 279
- 44^S *stanowisko Senackiej Komisji Gospodarki Narodowej i Innowacyjności w sprawie konieczności i warunków rozwojowych w Polsce*, „Kurier. Informator spółdzielni i wspólnot mieszkaniowych” 2016, Nr 4–5(17)